

МЕТАФИЗИКА НА ГРАДА.
УРБАНОГЕНЕЗА И МИТОЛОГИЯ
(ПЪРВА ЧАСТ)¹

*Красимир Асенов*²

Независимо че ортодоксалната наука разполага с достоверно изградени теории относно урбаногенезата на настоящата цивилизация, липсата на универсална дефиниция на феномена *град* и причините за неговото зараждане, развитие, възход и упадък продължават да занимават изследователите и в постмодерната епоха. Доколко са релевантни наложените в научните среди теории, свързани с хронотопа и причините за формирането на първите човешки поселища и урбанизирани структури? Как се случва градът? Какво се крие отвъд стените на материалния град? Защо всеки град се обживява благодарение на своето метафизично ядро – божествен произход, митове и митични герои, легенди, градски истории и фолклор? Доколко десакрализацията на града и градските пространства отдалява човека от неговата изначална екзистенция, разрушавайки връзката между човек–природа–Бог? Настоящата статия (съставена от две части) е опит да се даде отговор на тези въпроси посредством оптиката на културната антропология и на други гранични научни дисциплини.

Ключови думи: урбаногенеза, древни градове, метафизика на града, митология, градски сакрални топоси, богове покровители.

¹ Изследването е проведено в рамките на проект: № КП-06-Н65/7 от 12.12.2022 г. – „Пространствени модели на ромските гетоизирани градски структури в България“

² Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, krasimirasen@gmail.com

METAPHYSICS OF THE CITY. URBANOGENESIS AND MYTHOLOGY

(Part One)

Krasimir Asenov

Abstract: Although orthodox science has well-founded theories regarding the urbanogenesis of the present-day civilization, the lack of a universal definition of the phenomenon of the city and the reasons for its origins, development, rise, and decline continue to preoccupy researchers even in the postmodern era. To what extent are the imposed scientific theories related to the chronotope and the reasons for the formation of the first human settlements and urbanized structures, relevant? How does the city happen? What lies beyond the walls of the material city? Why does every city thrive thanks to its metaphysical core – divine origins, myths and mythical heroes, legends, urban stories, and folklore? To what extent does the desacralization of the city and urban spaces distance the man from his original existence, destroying the connection between Man, Nature and God?

This article (comprising of two parts) is an attempt to answer these questions through the lens of cultural anthropology and other borderline scientific disciplines.

Keywords: urbanogenesis, metaphysics of the city, transcendence, mythology, urban sacred topoi, Patron Gods

Човешките поселища са толкова стари, колкото са и самите човешки общества. Отговорите на въпросите кога, къде и защо са възникнали първите социални структури, формирали протоселищата след неолитната революция, остават нееднозначни. Отвъд тезите за колективната защита, социалната солидарност, разпределението на труда, развитието на селското стопанство и търговията, формирането на религиозни и сакрални топовси и пр., несъмнено съществуват и други фактори, които пораждат необходимостта от урбанизиране на пространството. Сигурно е, че с усъвършенстването на технологиите и науката все повече пластове от човешката историята стават познаваеми, което съвсем естествено води до преосмисляне и ревизиране не само на познатите ни теории в областта на урбаногенезата. Палеоархелогията и археологията, историографията, науките за култура, както и други научни дисциплини, непрекъснато ни предоставят нови факти, които водят до ревизиране на старите теории, свързани с първите поселища от градски тип. Руините на многобройни градове изникват от пепелта на историята, други, покрити с хилядолетни пластове забрава, очакват своя Хайнрих Шлиман, за да се преродят отново, но този път като неми свидетели на човешкия дух и гений, стихийност и деструкция.

Когато говорим за метафизика на града, макрорамката, която очертава контурите на тази концепция, включва широк диапазон от изследовател-

ски вектори, диференцирането на които позволява ясно фокусиране върху определени аспекти на урбаногенезата и градското пространство. Може да се каже, че метафизичните изследвания на града се отнасят до изследвания на по-дълбоките философски и концептуални аспекти на градския живот и съществуване. Това включва наблюдение и изучаване на фундаменталната природа, същност и значение на града като човешка конструкция, културен, социален и духовен феномен. Докато метафизиката традиционно се занимава с въпроси относно естеството на реалността, съществуването и битието, то прилагането на тази рамка към града и градското пространство включва разглеждане на значително по-широк кръг от въпроси, отнасящи се до градската среда, общността и човешкия опит в градския контекст. Метафизичното изследване на града включва разглеждане на въпроси относно основните екзистенциални реалности и значения, свързани с градското съществуване. Това ни подтиква да обмислим целта и значението на градовете в човешкия живот, природата на градската идентичност и съществуващите предизвикателства и възможности, представени от градския живот. Градовете не са просто физически единици, те са и сложни социални и културни конструкции. Изследването на метафизиката на града включва задълбочаване в колективното съзнание, ценности и вярвания – митове и легенди, които оформят градския живот. Това изисква изследване на символните, митичните и архетипните измерения на града като културен феномен. Метафизиката на града обхваща идеите за пространствените и времевите измерения на градския опит – за това как хората възприемат и взаимодействат с градската среда във времето и пространството. Това поражда размисъл върху пространствената организация, дизайна и символиката на градовете, както и историческите, еволюционните и цикличните ритми, които определят градския живот във времето. Метафизичните изследвания на града включват и изследвания на екологичните, етичните и духовните измерения на взаимоотношенията човек–природа в градския контекст.

Основна характерна черта на градовете е голямото разнообразие от хора и култури, които ги обитават. Въпреки тази дистинктивност градовете олицетворяват и чувството за единство и взаимосвързаност. Разбирането на метафизиката на града изисква справяне с напрежението не само между единството и многообразието, идентичността и различията, но и с индивидуалното и общото в градските пространства. Важен аспект, върху който се изгражда основната теза на настоящата статия, е метафизическата същност на града, която включва разглеждане както на трансцендентните, така и на иманентните измерения на града и градското пространство. Това е покана за изследване на начините, по които градовете изразяват и отразяват по-дълбоки духовни, метафизични и екзистенциални реалности, както и начините, по които те оформят и обуславят човешкото съзнание и опит. По

същество метафизиката на града ни кани да преминем отвъд обикновените физически и практически рамки на града и да се заемем с по-дълбоки въпроси, отнасящи се до природата на реалността, митотворчеството, връзките Човек-Бог, човешката отвъдсетивна екзистенция в градския контекст. Това е покана за възприемане и осмисляне на обитаемото пространство не само като изградена среда, но и като място за дълбоки философски, културни и духовни изследвания, от първия осъзнат неоантроп до постмодерния човек, живеещ в епохата на трансхуманизма и изкуствения интелект.

Неимоверно късият период между формирането на подвида *Homo sapiens (sapiens)*, първите човешки къснопалеолитни и раннеолитни протоселища и древните градове на Шумеро-акадската, Египетската, Харапската, Китайската и пр. цивилизации³ поражда съвсем основателни въпроси и остава една от най-големите загадки не само за палеоантологията, но и въобще за цялата наука. Както казва Дж. Хоукс (1994): „Съвременната история на *Homo sapiens (sapiens)* остава неблагоприятно неясна. Толкова малко наистина знаем за подхода към една от повратните точки на глобалната ни история“. В същия контекст интересен прочит предлага и друг автор – Ал. Алфорд, според когото появата на *Homo sapiens* е една впечатляваща и трудна мозайка – статистически почти невъзможна. Той смята, че след милиони години на незначителен прогрес с каменните оръдия на труда *Homo sapiens* внезапно се появява преди около 200 000 години не само с почти 50 процента по-голям обем на черепа, но и със способността да говори, както и с напълно съвременна анатомия. По неизяснени за съвременната наука причини въпреки това той продължава да живее примитивно, използвайки каменни инструменти и през следващите 160 000 години. След това, преди 40 000 години, *Homo sapiens* сякаш внезапно изживява преход към съвременно поведение. Придвижвайки се на север преди около 13 000 години, той се разпростира върху по-голямата част от земното кълбо. След още около 1000 години открива земеделието, а 6000 години по-късно изгражда велики цивилизации с напреднали астрономически познания. Преди да са преминали още 6000 години, същият този човек вече изследва пространствата на Слънчевата система и космоса (Алфорд, 1999). Алфорд добавя също, че горният сценарий изглежда почти невъзможен и съвсем открито противоречи на цялостното разбиране на еволюционната теория като бавен и постепен процес. Логиката би предположила поне още един милион години за *Homo sapiens*, за да се развие от използване на каменни оръдия до други материали, и вероятно още сто милиона години, за да борава с математика, инженерство и астрономия (Алфорд, 1999).

³ Значително по-късно, около 750 г. пр.н.е., се формират градовете на мезоамериканската цивилизация.

Едно твърдение преминава като сребърна нишка между редовете на писаното тук и ни води от суровия и враждебен свят на неoантропа до древните култури, създали величествените градове-държави, осеяли като съзвездия плодородните поречия на Тигър и Ефрат, Нил, Инд, Хуанхъ и др.⁴ Липсата на епиграфска и друга достоверна информация за по-голямата част от периода на еволюционното развитие на неoантропа е предпоставка за създаване на много и различни теории, включително митове и легенди, отнасящи се до формирането както на първите протоселища от късния палеолит, така и до раждането на древните градове след неолитната революция. Остава открит въпросът дали когато първите протописмени системи вече са факт, информацията, която се представя в тези извори, отговаря на обективната история, или е интерпретация, разказ на древния човек, породен от неговата искрена вяра във феноменалния, свръхестествен свят, който го заобикаля и от който той е неделима част.

НАЧАЛНИ ЕТАПИ НА УРБАНОГЕНЕЗАТА

Според съвременната представа, формирана в научните среди, хронотопът на възникване на първите градове-метрополи е около петото или четвъртото хилядолетие пр.н.е. в югозападна Азия (Gates, 2011). Тогава за пръв път в историята се създава урбанизационна среда и се изграждат първите градски структури. Доскоро наложените в научния свят основни теории за урбаногенезата, върху които се изгражда и емпиричното познание на съвременната цивилизация, се приемат аксиоматично. През последните две-три десетилетия нови археологически находки променят революционно нашите представи за най-старите поселища в света. Така например Гьобекли тепе (на турски: Göbekli Tepe) е археологически комплекс, датиращ от докерамичния неолит, а вероятно дори още от епипалеолитната епоха. Той е разположен на 15 km североизточно от град Шанлъ-

⁴ Ако се потвърди теорията на Харалд Харман (2011), че в Древна Европа е имало Дунавска цивилизация, която обобщава културите на Европа в периода от края на каменната и началото на бронзовата епоха, то тази цивилизация също трябва да заеме заслужено място в този ред. Хипотезата на немския културолог набира все повече поддръжници. Ето някои факти: две златни находки, открити в България и датирани около 4600 г. пр.н.е., са доказателство за най-старото обработено злато в Европа и света (край с. Юнак, обл. Пазарджик, и праисторическия некропол край Дуранкулак); намерена плочка в близост до с. Рибен, обл. Плевен, носеща писмени знаци с близо 2000 години преди писмеността на Шумер и Египет, и ако тази датировка е достоверна, то това е първата позната форма на писмено предаване на информация в света – осъществявано тук, на Балканите, в България.

урфа – Турция, и е най-древният мегалитен археологически обект в света (Shsam, 2008). Възрастта му е около 12 000 години. През 1997 г., на 35 km от този комплекс, в района на Карахан тепе, археолози откриват близо 250 каменни обелиска от неолитния период. Разкопките разкриват и специални структури, изградени в същия период като в Гьобекли тепе. Ранжирането на пространството в Карахан тепе (в частта, която е разкрита до момента) демонстрира не само художествените умения на представителите на непознатата все още цивилизация, живяла преди около единадесет хиляди години, но и обозначаването на пространството, което носи белезите на ритуалност и сакралност. Сред тях се откроява добре запазена статуя на човек, носещ на гърба си леопард, както и структура в същия комплекс, за която се счита, че е изградена за ритуални или други специални цели. По средата на дългата стена в този комплекс е изобразен мъж с глава, излизаща от скалата, с шия, наподобяваща змия, или примитивистки гаргойл. Срещу тази глава са поставени четири фалосовидни обелиска на предния ред и шест на задния ред (Çelik, 2011).

Предполага се, че двата археологически обекта – Гьобекли тепе и Карахан тепе, са част от една селищна система, простираща се на около 200 km от единия до другия край, с население над един милион души. Не без основание се твърди, че това са останки от световен град на изгубена цивилизация. Досега е разкрит едва 1 % от целия археологически комплекс, като за цялостното довършаване на разкопките ще е необходимо много дълго време. Този горномесопотамски регион се описва *като нулева точка на историята*. Разкритията в тези неолитни поселища преобръщат теориите относно еволюцията на човешкия седентизъм, в които археолозите вярваха до неотдавна.

Светилища, килии, олтари, мегалити, зали за аудиенции, митични същества и други артефакти, открити по време на разкопките в Гьобекли тепе и Карахан тепе, са изработени в период, който е много по-стар от всичко сравнимо и достига невероятни дълбочини във времето – преди земеделието, вероятно и преди времената на нормалната керамика. Това е периодът, за който голяма част от учените смятат, че съществуването на каквато и да е човешка „цивилизация“ е просто невъзможно. Градове-храмове с водни системи не се строят от пещерни хора – ловци събирачи, с кремъчни върхове на стрелите – без наличие на зърно, без редовна консумация на месо и мляко от опитомени животни (<https://www.spectator.co.uk/article...>).

При обективен анализ въпросите, които се зараждат не само около гореспомнатите археологически обекти, но и при редица други, свързани с първите познати протоселища и въобще със самата урбаногенеза, остават без задоволителни отговори. Подобни мегалитни структури (конструкции и храмове) могат да се видят и на Малтийския архипелаг, изградени през периода на т.нар. „Фаза на Джгантия“ (ок. 3600–3000 г. пр.н.е.), чийто апо-

гей е комплексът Таршин, използван почти до 2500 г. пр.н.е., след което културата на тази цивилизация изчезва внезапно (Blouet, 1987). Разположени в същия архипелаг, известните Хаджар Им и Мнайдра (край Ренди), Та Хаджрат (Мджар) и Скорба (Зебигеж), споделят същата участ като Таршин (<https://whc.unesco.org/en/list/132/>).

Когато говорим за най-старите каменни неолитни селища на света, трябва да започнем без съмнение с Tell Qaḡamel (Тел Карамел). Това е селище от епипалеолита⁵ и докерамичния неолит А⁶. Разположено е на десния, западен бряг на река Кувейк, на около 25 km северно от Алепо (Сирия). В пластовете от епипалеолит и предкерамичен неолит А са идентифицирани 5 строителни хоризонта (вкл. 14 нива), чиято хронологична рамка е установена на базата на 57 радиовъглеродни датирания. За сравнение, руините на Гьобекли тепе са датирани към 9500–8500 г. пр.н.е.

За разлика от изброените археологически обекти, до настоящия момент в урбаногенезата за най-стар ограден град в света се приема Йерихон. Стената на Йерихон, Тел ес – Султан/Тел Йерихон, на Западния бряг, по всяка вероятност е построена, за да предпази неолитното селище от наводнения. Първоначалните жилища в града са били кръгли и изградени от глинени и сламени тухли, а самото изграждане е с датировка 8000 години пр.н.е. По същия начин преди около 5500 пр.н.е. на остров в езерото Дуранкулак – България, е построено голямо неолитно селище, което се състои от множество каменни сгради, в т.ч. и една от най-големите праисторически каменни сгради в Европа. Установява се, че строежаът на това селище е дело на една от първите култури, които изработват бижута от мед и злато. Друг град, разположен в източните части на Родопска планина, също в България, е Перперек, или още Перперикон. Най-ранните човешки следи в този град датират от петото хилядолетие пр.н.е. В по-късен етап от развитието си древният град е обитаван от траки, римляни, готи, ромеи и българи.

На около 330 km от Тел Карамел (Алепо, Сирия) в посока юг (към Йерусалим), е разположен древният Хелиополис (Баалбек). Арабите вярват, че Баалбек е принадлежал на легендарния Нимрод, който някога управлявал тази област от Ливан. Според арабски ръкопис, открит в Баалбек,

⁵ Първият период на ранния неолит (известен още като първия етап на Неолитната революция) обхваща периода приблизително между 10 000 и 6000 г. пр.н.е. и се характеризира със значителни промени в начина на живот на човека.

⁶ Докерамичен неолит А, или Предкерамична неолитна култура А (Pre-Pottery Neolithic A, PPNA), е ранната неолитна култура на Левант и северна Месопотамия, X–IX хилядолетие пр.н.е. Тя се развива от местната натуфийска култура в резултат на прехода към уседнало земеделие в края на последния ледников период.

Нимрод е изпратил гиганти да построят отново Баалбек след Потопа. Други разкази твърдят, че Нимрод се разбунтувал срещу своя бог и построил Вавилонската кула в Баалбек. Съществуват и легенди, свързващи Баалбек с библейската фигура на Каин, сина на Адам, съгласно които той го построил като изгнаник, след като неговият бог Йехова го проклед. Според Естефан Дауейхи, християнският патриарх на Ливан: „Преданието твърди, че крепостта на Баалбек е най-древната сграда в света. Каин, син на Авел, я построил в годината 133-а от Сътворението в пристъп на яростна лудост. Той я нарекъл на името на сина си Енох и я заселил с гиганти, които били наказани за пороците им чрез Потопа“. Местните мюсюлмани също вярват, че преместването на огромните камъни в Баалбек надхвърля човешките възможности. Вместо на великани те приписват работата на демони и джинове (Alouf, 1914). В този случай историческият и библейският наратив, както и митологичният елемент, формират една метафизична амалгама, в която границите на отделните елементи трудно могат да се диференцират.

ПОСЛЕДВАЩИ ЕТАПИ НА УРБАНОГЕНЕЗАТА

Преминаването на поселищата от рурален към градски тип на функциониране е сложен и дълъг процес. Урбаногенезата в отделните региони на света и в различните епохи е процес, който се характеризира със специфичност и индивидуалност. Отсъствието на сходни процеси, които да свързват градовете в една обща световна урбанистична тъкан, е само привидно. Две групи фактори са водещи при формирането и развитието на градовете. На първо място се поставят социално-политическите и икономическите фактори, а вторите са изцяло в сферата на метафизиката – духовния и митологичен елемент, който е задължителен атрибут на урбаногенезата.

През V хил. пр.н.е. в развитието на древна Месопотамия се наблюдава редица нововъведения, които формират облика на Халафската култура (по името на селището Тел Халаф). Наред с каменните оръдия на труда, все по-масово започват да се използват оръжия и други изделия от мед. Важен елемент от урбаногенезата през този период е изграждането и поддържането на все по-мощните иригационни съоръжения. По-късно около тези съоръжения се формират по-големи селища, обособени от околната селскостопанска територия чрез съсредоточаване в тях предимно на специализираните занаяти, търговията и управленческите функции, които играят много важна роля по отношение на нуждата от единно ръководство при изграждането и поддържането на напоителните съоръжения. Обикновено тази дейност е поверявана на храмовите жреци, които се налагат и като управители на градовете. С нарастването на обема на икономическите,

социалните и политическите задачи, стоящи пред примитивната териториална община с градски център, властта на тези управници-жреци или военни предводители също нараства и с времето се трансформира в наследствена. Така в древния Шумер постепенно се налага институтът на царската власт, а селищата от градски тип прерастват в градове-държави. В културно отношение през IV хил. пр.н.е. в южната част на Месопотамия се редуват културните хоризонти Ел-Убейд, Урук и Джемдет-Насър, които бележат последователните етапи на формиращата се Шумерска цивилизация. С навлизането в раннодинастичната епоха през III хил. пр.н.е. в Шумер вече съществуват няколко десетки цветущи градове-държави, които водят ожесточена борба помежду си. През по-голямата част от същото хилядолетие в повечето шумерски градове владетелите се самоопределят като „енси“, в други като „лугали“, а в трети са използвани и двете титли. При това изглежда, че титлата „лугал“ е носена обикновено от владетелите на най-големите и могъщи градове. Борбата за хегемония в Шумер между северния Киш и градовете Ур (Урук) и Лагаш продължава до средата на теретото хилядолетие, когато Лугалзагеси – царят на Ума, успява да обедини практически цял Шумер в единно царство, чиято столица е Урук. Много скоро след това един самозванец със съмнителен произход се възползва от разгрома на Урзабаба – лугал на Киш, във войната му с Лугалзагеси и завзема престола в Киш, провъзгласявайки се за цар под името *Саргон* (на акадски Шарумкен, означаващ „истински цар“). Подчинявайки един след друг и останалите северни градове, Саргон се провъзгласява както за „лугал на Киш“ и „лугал на цялата страна“, така и за „лугал на Акад“. Новият град, който построява между Тигър и Ефрат на мястото, където двете реки са най-близо една до друга, става столица и на неговото царство. По името на града цяла Централна Месопотамия започва да се нарича *Акад* (Барсело, Тачева, 1992).

Без съмнение, преди около 5000 хил. г. на територията между реките Тигър и Ефрат градът се възприема като нещо особено, ново, дадено от Бога и различно от обикновените вече традиционни поселища (Сайко, 1996).

МИТОЛОГИЯ И УРБАНОГЕНЕЗА

Архитектурата, както и самият художествен облик на древния град, олицетворява духовната връзка на човека и *Небесния град*. Нещо повече, земният град не е противоположен или вид симулакрум на Небесния град, той е негова хетеротопия, чрез която всъщност се удържат границите между двата свята и двете реалности. Така както домодерният човек осъзнато приема екзистенцията на единна и споделена реалност между богове, ми-

тични същества, духове и хора, по същия начин той възприема и ролята на божествените пратеници на Земята, които изпълняват волята на боговете – царе, жреци, пророци и пр. Обединени, всички те имат активно отношение и участие в строителството на древните градове и в установяването на порядъка на Земята. Този градеж обаче не е хаотичен. Сакралното и профанното пространство са ясно разграничени помежду си. Сакралното пространство е реалност, наситена с йерофания, или както го описва Елиаде, като изява на *навлизане на митичното и свръхестественото в света на човека от традиционното общество* (Елиаде, 2001). И така, това, което е съвсем естествено за традиционния човек, за съвременния човек на Запад е непонятно и чуждо, защото той усеща доза притеснение пред някои форми на проява на сакралното: например, изпитва трудност да приеме, че има хора, за които свещеното може да се демонстрира в камъни или дървета. Тук не става въпрос за обожествяване на камъка или дървото сами по себе си. Свещеният камък или дърво са боготворени не защото са *йерофани*, а защото показват нещо, което вече не е нито камък, нито дърво, а нещо *свещено, ganz andere* (нещо друго) (Елиаде, 1998). Архаичният човек се стреми да живее по възможност изцяло в свещеното или обграден с осветени предмети. Подобен стремеж е разбираем, защото *сакралното* е равнозначно на сила и в крайна сметка на самата *реалност*, която е пропита с битие. Сакралната сила е едновременно реалност, вечност и действие (Елиаде, 1998). Безкрайният стремеж на домодерния човек за екзистенция в пространство, наситено със сакралност или *йерофания* – манифестация на сакралното чрез предмети, същества или чрез самото пространство, което е осветено от божество или други висши същества – в изначалната си същност е бягство от тъмните сили на хаоса, уязвимостта, непознатото и враждебното. Защото, ако едно пространство е осветено или изградено от Бог или от висши същества, то е сигурно, защитено и носи стигмата, клеймото на това божество. И това е експлицитно предупреждение към всички – оскверняването на това пространство е оскверняване на самото божество и последствията ще бъдат неминуеми. Императивът „...не се приближавай насам; събуй си обувката от нозете, защото мястото, на което стоиш, е земя свята“⁷ не трябва да се приема дословно. Обувката са не само събирателен символ на калта, прахта и въобще на нечистото, те символизират преди всичко духовната, менталната и чувствената скверност, поради което Бог заповядва да бъдат събути, преди да прекрачиш в *земята свята*. Обувката са в пряк допир с тъмната хтоничност, със земното и преходното и като такива са недопустими в сакралното пространство. Ето защо още от древни времена в много култури е прието обувките да се

⁷ Библия, Изход 3:5

свалят в предверието на храмове, домове и други свещени пространства. В арабската култура да хвърлиш обувка по някого е унизителен акт и голяма обида.

За домодерния човек осезаемият, материалният град се случва чрез намесата на трансцедентното. Чрез тази намеса свише градът се космизира, отделя се от първичния хаос, от тъмнината и враждебните сили и вече като сакрално пространство придобива свръхестествена, божествена или специална закрила. В повечето древни култури и цивилизации се смята, че различни богове и богини пазят градовете, предлагайки защита, просперитет и напътствия на техните жители. В древния (много често и в античния, и средновековния) свят това по същество е едно от необходимите условия за съществуването и благоденствието на града. Също така – съюзен с небесните сили, врагът на града ще се изправи не само срещу неговите воини пазители, но и срещу могъщите сили на небесното войнство и божествени покровители.

През по-голямата част от историята на човечеството в почти всички култури концепцията за божествена защита, могъщи небесни пазачи или покровители е доминираща. В Древна Месопотамия Ищар, известна още като Инана, е богиня, свързана с любовта, плодородието и войната. Тя е смятана за божество–пазител на град Урук в Шумер. Покровителството на Ищар е търсено от жителите на града както за физическа защита, така и за просперитет. Анат е видна богиня в ханаанската митология, свързана с войната, плодородието и лова. Смята се за защитница на град Угарит в древен Ханаан. Богинята е призовавана от воини за сила и победа в битка.

В Древен Египет пазачите на градове, храмове и кралски дворци са под закрилата на различни богове. Богинята Сехмет е тази, която най-често се свързва със защитата на свещените пространства, а също с войната, разрушението и изцелението. Тя често е призовавана за протекция, особено по време на военни конфликти. Въпреки че не е определена конкретно като божество-пазител на един град, смята се, че Сехмет защитава фараона и египетския народ като цяло.

В Древна Гърция и Рим се е вярвало, че войниците и стражите са закриляни от боговете. Храмове и светилища, посветени на божества като Атина и Марс, свързани с войната и защитата, са сакрални пространства, където войниците могат да търсят божествена милост преди битка. Атина е гръцката богиня не само на мъдростта, но и на войната и стратегията. Тя често е почитана и като божество–пазител на град Атина, столицата на Древна Гърция. Партеонът – храмът, посветен на Атина, стои на върха на Акропола, символизирайки нейното покровителско и защитно присъствие над града. В Древния Рим Марс е почитан като бог на войната и пазител на самия град и като такъв е призоваван от римските войници за защита по време на война. Неговият храм – Храмът на Марс Ултор (Марс Отмъсти-

телят), се намира в Римския форум и е посветен на честването на победата на Август в битката при Филипи.

Уицилопочтли (Huitzilopochtli) – богът–слънце, вълшебното колибри, е ацтекският бог на войната, слънцето и човешките жертви. Той е смятан за божество–пазител на Теночтитлан, столицата на империята на ацтеките (разположена на мястото, където се намира съвременен Мексико Сити). Храмовете, посветени на Уицилопочтли, са централни за религиозните практики на ацтеките и се смята, че осигуряват защитата на града.

Варяжката тагма (гвардия) по време на Византийската империя е елитна част от византийската армия, съставена предимно от норвежци, шведи и англосаксонци. Често се споменава, че тези воители са били под закрилата на християнски светци, особено Свети Георги, който се смята за техен основен покровител. Самураите във феодална Япония вярват в защитата на *ками*, които са духове или божества в шинтоистката религия. Преди битка самураите често се молят на ками за защита и напътствие. Също така те следват кодекса на честта, наречен *Бушидо*, който възпитава добродетели като лоялност, смелост и почтеност. Швейцарската гвардия на Ватикана е малка военна сила, отговорна за сигурността на Ватикана. Тя има дългогодишна традиция на лоялност и служба към папата. Гвардейците се закляват да защитават папата, ако е необходимо, с живота си и са известни със своите отличителни униформи в ренесансов стил. Въпреки че не е изрично посочено, те да са под божествена защита, тяхната роля е дълбоко преплетена с религиозния авторитет на Ватикана.

Тези примери илюстрират широко разпространеното вярване в древните култури, че определени богове и богини са отговорни за охраната и защитата на техните градове, предлагайки божествена помощ в моменти на нужда и осигурявайки благополучие на техните жители.

И така, несъмнено е, че светът на домодерния човек, описван както в древните свещени книги, така и в митовете, легендите и епосите, е немислим без иманентното възприемане на реалността – божественото присъствие. Божественото битие, или същност, се манифестира във и чрез всички аспекти на материалния свят. Връзката между Човек и Бог е органична и това не се променя от хилядолетия, защото човекът е включен в системата на митологичния мироглед на основата на кръвнородствените отношения, в качеството на поколение потомци на боговете (нека напомним, че в митологията светът е представен като родова общност). По същество митологията възниква в племенното общество и отдава голямо значение на генеалогията, като митовете и епосите са пряко ангажирани с изясняването на произхода както на боговете, така и на хората. Пример за това е генеалогията на героите от „Илиада“, а „Митологичната библиотека“ на Аполодор фактически е история на родовете. Следователно считаме митологичната антропогенеза за позиция, според която хората са произ-

лезли, родени са от богове в най-прекия физически (биологичен, физиологичен) смисъл. Идеята е, че хората са потомци на богове, а боговете са техните предци, прародители, което има паралели в митологията на много народи (Звиревич, 2011).

Връзката между античната традиция и египетската историческа памет може ясно да се проследи в труда „Aegyptiaca“ (Историята на Египет) на Мането, жрец от Себенит, живял по времето на ранния Птолемейски Египет. Представените от него свидетелства за генеологията на египетските династии се основават на древноегипетските писмени източници и правят възможно прокарването на паралел между данните на Торинския (Туринския) канон и неговата хронология. Независимо един от друг, и в двата източника след управлението на боговете, духовете-Аху (мъртвите) и полубоговете (спътниците на Хор), е поставен Менес (Леков, 2011). Името Менес се споменава за първи път половин хилядолетие след предполагаемото му царуване в храма на жената фараон Хатшепсут (Hornung, 1976). След това се появява в храма на Сети I, в Абидос, където Мена (Менес) е представен като основател на Египет, от когото произлизат всички фараони. В Торинския списък името му се появява два пъти: първо, като име на прародителя на фараоните, след това като име на починал фараон. Така той започва да се разглежда като първия човешки владетел на страната след епохата на боговете, директно получаващ власт от ръцете на Хор. Менес се появява дори в хрониките на Херодот като Мина: „*Първият Базилевс сред хората в Египет бил Мина*“ (Herodoti, II, 4).

Идеята за градове, построени от богове или с участието на богове, често се среща в митологията и свещените текстове на различните култури. Тези градове са изобразявани като великолепни и божествени, отразяващи силата и величието на божествата, за които се смята, че са ги създали. Така например в гръцката митология планината *Олимп* е обиталището на дванадесетте олимпийски богове, включително Зевс, Хера, Атина и Аполон. Въпреки че не е град в традиционния смисъл, той е божествено царство и неговата величествена природа отразява извишения статус на олимпийските богове, които живеят в него. В скандинавска митология *Валхала* е голяма зала в Асгард, царството на скандинавските богове. Твърди се, че това е място, където смелите воители отиват след смъртта си. Там е и домът на Один, вождът на боговете. Валхала е изобразена като огромна великолепна зала, символизираща задгробния живот за онези, които са загинали героично в битка. В индуистката митология *Амаравати* е небесният град на бог Индра, царят на небесата. Описван е като град на блясък и красота, увенчан с божествена архитектура и обитаван от богове и небесни същества. В арабска митология *Ирем* е легендарен град, споменат в Корана. Този малко известен изгубен град, погълнат от пясъчните океани на пустинята Руб ал Хали, е имал много имена – Ирам, Ирем, Убар. Според ислямската

и предислямската митология Ирам е построен от джинове (духове, невидими същества) преди времето на Адам. На Запад този град става известен като *Iram of the Pillars* (Ирам на колоните), Ирам на древните или Ирам на гигантите. Известният Лорънс Арабски⁸ дори нарича това мистично място „Атлантидата от пясъците“. На друго място се твърди, че градът е построен от пророка Худ и по-късно разрушен като наказание за нечестията на жителите му. Градът често се описва като притежаващ високи колони и необикновена архитектура. В самия Коран, в сура 89 ал-Фаджр (Зора), се споменават достойствата на Ирем: „*Не видя ли как постъпи твоят Господ с адитите? И с Ирем, градът с високите постройки. Подобен град не бе сътворен на Земята*“ (Quran Surah al-Fajr). В тибетския будизъм Шамбала е митично царство. Казват, че е скрит град, духовно светилище и място на мир и просветление. Шамбала често се свързва с ученията на Калачакра и се смята, че се управлява от добронамерени и просветени царе. Тези градове са неразделна част от митовете и вярванията на съответните култури и често служат като символи на божествените, трансцендентни сфери, които са извън обсега на обикновените смъртни.

ПРОИЗХОД НА ДУМАТА ГРАД

Широкият спектър от термини, използвани за феномена *град*, формирани през дългата история на древния свят, търпят непрекъснато промени, като в тях се влага ново съдържание, което е естествено следствие от еволюцията на обществото, социално-икономическите взаимоотношения, етнокултурните характеристики и пр.

В семантично отношение самото понятие *град* се формира в продължителен период от време. До средата на първото хилядолетие пр.н.е. в Предна Азия в терминологично отношение не съществува разлика между „град“ и „село“. В лексикално отношение в редица сродни езици селището е обозначено като *ālu(m)*, сред шумерите – *ugi*, на угаритски – *ḡrt*, на иврит – *īr*, на хетски – *harriḡas*. Термини като шумерския *urubar-(r)-a*, акадския *kaprum*, еврейския *kāpār* през същия период все още не означавали „село“, а временен лагер на пастири и ловци.

В античността не се отчита устойчиво и еднозначно в терминологично отношение понятие за град. По този въпрос В.Д. Блаватский пише, че древногръцкият термин *αστυ-Ἔαστυ* е съпоставим на санскритския *vastu* (жилище) и славянския „цяло“ (село). Терминът *ἄστυ*, означаващ население

⁸ Томас Едуард Лорънс, британски офицер, прочут с участието си в Арабското въстание (1916-1918 г.)

но място, се противопоставя на името *πόλις* (*πόλισμα*), чиято етимология може да се сравни с глагола *πολέω*, което означава „преобръщам“, „ора“ и „обитавам“, „живея“. По този начин понятието *πόλις* включва обработваема земя, т.е. територия и населено място (Блаватский, 1963). Латинският термин, означаващ особено голям град – *urbs*, има доста прозрачна етимология от *urbare* – *urvare* – „очертавам“, „изоравам кръг“ – ритуал при основаването на град. По-малко ясна е етимологията на термина *oppidum*, който се прилага за малък провинциален или дори варварски град. Латинските автори дават различни тълкувания на този термин, а според Блаватский (1963) терминът *oppidum* означава укрепено селище.

Независимо какъв е произходът на разглежданите термини, по-късно в периода на развит градски живот на древното общество, тези думи се използват без особено разграничение освен в случаите, когато термините *πόλις* и *urbs* подчертават големината на селището, но дори и тогава невинаги се прави ясно разграничение. Така например Херодот не прави разлика при използването на думите *πόλις* и *ἄστυ* – той прилага термина *πόλις* както към малкия град Теспия, така и към много значимия град Атина. В същото време той нарича същия град Атина *ἄστυ* (Блаватский, 1963).

Разбира се, всяко изследване, посветено на общите проблеми на историята на Древния свят, включително и на урбанизма, не може да бъде ограничено в рамките на гръко-римското общество. Съвсем естествено е бъдат включени и изследванията на иранския свят – държавите на Ахеменидите, Аршакидите (Пехлеvidи) и ранните Сасаниди, тъй като съдбата на Йония е тясно свързана с Персия. Селевкидите притежават ирански градове, а в късния елинистичен период и по време на Римската империя историческите съдби на Изтока и Запада много сложно са преплетени.

КОНЦЕПЦИИ ЗА УРБАНОГЕНЕЗАТА

Концепцията за възникване на града се формира през целия древен период от човешката история. От платоновата „Държавата“ (380 г. пр.н.е.) до Стария завет градът е особен феномен от онтологичен, социален и естетически порядък. В труда си древногръцкият математик и философ Платон обсъжда със Сократ, Главкон, Полемарх, Тразимах, Адеманти и Кефал причините за формирането на държавата.⁹ „Държавата според мен възниква, понеже всеки един от нас не може сам да задоволява себе си, а се нуждае от много неща... Следователно един човек приема друг било за

⁹ Под Република (Държава) Платон има предвид древногръцкият *πόλις*, градът-държава.

една или друга изгода и щом се нуждаем от помощта на мнозина, то, след като съберем много участници и помощници в едно местожителство, на това съобщество сме дали името държава“ (Платон, 1981). Опитът на античния философ да разкрие механизмите за това как се случва градът, го отвежда в полето на утопията. Приема се, че в труда му „Република“ за пръв път се конструира образът на идеалния, утопичния град – 1896 години преди „Утопията“ на Мор и 1982 години преди „Градът на Слънцето“ на Кампанела.

Когато говорим за култури и урбаногенеза, е необходимо да представим и концепции, които ясно разграничават културите от цивилизациите. Една от тях е свързана с формирането на градовете, а именно: дали древните поселения от градски тип са рожби на култури или цивилизация. Френският историк Фернан Бродел, определян като един от най-изтъкнатите историци на XX век, представя следната формулировка: „*Несъмнено най-значимият външен белег за тези различия между „култури“ и „цивилизации“ е наличието или отсъствието на градове*“ (Бродел, 2014). Според Бродел градът е рожба на цивилизациите, докато на равнището на културите той е едва загатнат. Процесът на преминаването на културите към категорията на цивилизациите е изпълнен със значителни в темпорално отношение междинни етапи (Бродел, 2014). Друг значим историк и философ, германецът Освалд Шпенглер, един от основоположниците на философията на културата, смята града за сърцето на цивилизацията. Шпенглер вижда града като основен и определящ елемент на една цивилизация. Той твърди, че цивилизациите се раждат и развиват в границите на големи градове, които служат като културни, политически и икономически центрове на съответните им общества.

КУЛТУРИ, ЦИВИЛИЗАЦИИ И УРБАНОГЕНЕЗА

Връзката между градовете и боговете е важен аспект от човешката история и култура, особено в контекста на религиозните вярвания и митологията. В различните цивилизации хората често свързват определени божества с основаването, защитата или просперитета на градовете. Градове, построени и покровителствани от богове, след което наследени от хората, е мотив, който се среща в много и различни култури.

Метафизичните изследвания на града предоставят богата и интердисциплинарна перспектива, която съчетава елементи на философия, митология, социология, архитектура и културни изследвания, за да задълбочи разбирането ни за градската среда отвъд нейните физически проявления. Важно условие за сравнителния анализ в изследването на града в метафизичен аспект е очертаването на ясна граница между двата мирогледа: как

възприемат града и дома, от една страна, архаичният човек и от друга, модерният човек, за когото градът и домът са *omne aliud* (всичко друго, но не и сакрално пространство). Още преди 6000 години в Месопотамия образът на града се възприема като свещен локус, нещо много повече от място за пребиваване. В древния свят градът служи като възплъщение на духовен и небесен град, а не като негов антагонист, и тази идея е възплътена в архитектурата и художествения облик на града. По този начин се възприема и образът на града в легендарната поема за Гилгамеш, където градът Урук се представя като мета-образ на небесния храм:

*Урук, творение на великите богове,
Еанну, храмът, слязъл от небето,
Частите от които са направени от великите богове,
Великата стена докосва облака.* (Сайко, 1996)

И така, процесите по формирането на първите градове без съмнение са изключително сложни и строго индивидуални както в ландшафтно (географско) и културно отношение, така и по отношение на възприетите идеи на дадена култура относно устройството на космоса. Принципите на центростремителност и на „укрепения център и подчинената периферия“ се оказват обаче универсални фактори, които са част от урбаногенезата почти във всички географски ширини. Друг универсален „градски“ елемент е извисеният център: древни храмови комплекси, зикурати, църкви, катедрали, джамии – всички те са като легендарният Игдрасил, свързващия елемент между света на хората и небесното царство. Колкото е по-висок храмът, толкова е по-близо до Бог. Затова и често се използват естествените възвишения, върху които се изграждат *домовете на Бога*. Хълмът Мория е мястото в Йерусалим, където цар Соломон изгражда Първия Храм (*Бейт ха-Микдаш, Свещен дом*), разрушен от вавилонците през 588 пр. Хр. На друг свещен хълм – Маруа в Мека, споменаван в Корана (2:158), както и на разположения наблизо съседен хълм Сафа, е построена джамията Масджид ал-Харам (Саудитска Арабия). На 4300 km оттам, на Сароническия залив (Егейско море), на един плосък скалист хълм, издигащ се на 150 m н.в. в град Атина, е изграден Акрополът, древна цитадела, светилище с храмове и олтари. Самото название *Ἀκρόπολις* (Акрополис) означава „град върху хълм“. Най-голямата постройка в ансамбъла е Партенонът, храм, посветен на богинята Атина (наречена „партенос“ – девицата), която е покровителка на самия град.

Древните храмове, построени на хълмове, имат забележителна роля и значение в религиозен, културен и архитектурен контекст. Освен като сакрални пространства, голяма част от тези религиозни топоси играят важна роля и в урбаногенезата. Така например перуанският град Мачу Пикчу

е разположен на висок планински хребет в Андите и е служил като религиозен, астрономически, културен и политически център за цивилизацията на инките. Друго свещено място е манастирът Тигрово Гнездо (Паро Такцанг), Бутан. Този будистки манастир е кацнал на скала в долината Паро с изглед към Хималаите. Това е едно от най-свещените места в Бутан и се смята, че там е медитирал Гуру Падмасамбхава. Друг пример е Сигирия – древна скална крепост, който включва и храмов комплекс, построен на върха на масивно скално плато в централна Шри Ланка през V в. от крал Касяпа. Друг известен религиозен и духовен център е Храмът на Аполон, в Делфи, Гърция. Древното светилище е разположено на склоновете на планината Парнас. Според древногръцката митология тя е свещената планина на Аполон и нимфите наяди Кориция, Клеодора и Мелайна, а също и дом на музите. В подножието на Парнас е разположен прочутият Делфийски оракул. Град Делфи освен, че е смятан за център на света в древногръцката религия, е и едно от най-значимите места за поклонение в цялото Средиземноморие. Боробудур е будистки храм на Махаяна от IX в., разположен в Централна Ява, Индонезия. Това е най-големият будистки храм в света, който е построен на хълм. Друго свещено пространство, значимо за урбаногенезата, е Тахти Бахи (Takht-i-Bahi) – древен будистки манастирски комплекс, разположен на върха на хълм в близост до пакистанския град Мардан, който датира от I в. Следващ уникален храм, който е издълбан от една скала, е храмът Кайласа. Той е един от най-големите изсечени в скали древни хиндуистки храмове в Елора, Махаращра, Индия. Храмът е уникален, защото, за разлика от други, комплексът е изграден отгоре надолу. По време на извайването му са премахнати близо 250 хил. тона твърда скала. Посветен е на бог Шива и се намира на склоновете на платото Декан. Съществуват хипотези, че е построен от древна изчезнала земна цивилизация, която е притежавала непознати за нас технологии.

Екзистенцията на домодерния човек е немислима без неговото общуването с трансцендентното. Храмовете и сакралните топоси, построени на хълмове или на издигнати места, най-често символизируют духовен възход, просветление и връзка между земните и божествените сфери. Храмът, разположен в градския център, независимо дали е построен на хълм или издигнат архитектурно над всички други сгради, „... *всъщност представлява „отвор“ нагоре и осигурява общуването със света на боговете.*“ (Елиаде, 1998). При много архаични култури трансцендентността се предава чрез различни изображения на отвори. Тъй като в свещеното пространство, общуването с боговете е възможно и осъществимо, то следователно е необходимо да съществува „врата“ нагоре, през която боговете да могат да слизат на Земята и хората символично да се изкачват на Небето. (Елиаде, 1998). В Книгата „Битие“ (гл. 28) се разказва за съня на Яков: „И сънува, и ето стълба изправена на земята, чийто връх стигаше до небето; и Божиите ан-

гели се качваха и слизаха по нея... А като се събуди Яков от съня си, рече: Наистина Господ е на това място, а аз не съм знаел... Това не е друго освен Божий дом, това е врата небесна... На сутринта, като стана Яков рано, взе камъка, който си беше турил за възглавница, изправи го за стълб, и изля масло на върха му. И наименоува онова място Ветил.“ (Битие, гл. 28). По този начин, с прякото участие на Бог, Яков осветява (сакрализира) едно профанско пространство като го кръщава Ветил (Дом на Бога) – град на запад от Гай, разположен върху границата между Ефремовото и Вениаминовото племе.

Независимо от причините – дали става въпрос за разпръснати малки селища от рурален тип, които се свързват и се разрастват, като променят първоначалните си функции и придобиват все по-сложни структури, подобно на процесите при синойкизма¹⁰ (Rhodes, 2001), или се изграждат „на чисто“ с доброволно или насилствено доведени хора до мястото на бъдещия град, отвъд материалното и прагматично измерение на формирането на градовете, съществува без съмнение и друг аспект – метафизичен и духовен смисъл. Всеки град притежава свой собствен наратив и собствена митология, често включващи богове–создатели или покровители, митични царе, герои и пр. Легендарните и митичните градове, разкриващи се от древните и свещени книги, понякога оживяват и като противоотрова на грубата рационалност на съвременната цивилизация, обвиват я с една благородна патина, напомняща за други времена и друга реалност, когато процесът на материалното възплъщение е символизирано духовната, надматериална мощ на цивилизацията и културите. Тази метафизична реалност, в която богове и хора съществуват заедно, изграждат и населяват градове, сключват съглашения или воюват, е толкова реална, колкото е и физическата. Нещо повече – в света на древните не е имало разделение на тези реалности.

Тук бихме изказали една мисъл:

„Боговете, градовете и хората са живи, докато ги помнят“.

¹⁰ Синойкизъм е процес на сливане на множество села в един град. Често се свързва с формирането на древногръцките полиси (πόλις). Под синойкизъм може да се разбира както физическата концентрация на населението само в едно селище, така и чисто политическия съюз на общности (население), обитаващи разпръснати селища.

Благодарности

Настоящата публикация е разработена в резултат на изпълнение на проект № КП06-Н65/7 от 2022 г. на тема „Пространствени модели на ромските градски гетоизирани структури в България“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при МОН.

ЛИТЕРАТУРА

- Алфорд, А.** 1999. Боговете на новото хилядолетие. Изд. „Гуторанов и син“, София, с. 47.
- Барсело, П., М. Тачева и др.** 1992. История на древните общества. Университетско изд. „Климент Охридски“ – София, 407 с.
- Блаватский, В.Д.** Античный город// Античный город.М.,1963. с. 9-11.
- Бродел, Ф.** 2014. Граматика на цивилизацията. Изд. „Изток-Запад“ – София, 61 с.
- Елиаде, М.** 1998. Сакралното и профанното. Изд. Хемус – София, с.15-16.
- Елиаде, М.** 2001. Мит и реалност. Изд. „Лик“, стр. 134.
- Звиревич В. Т.** 2011. Античная антропология: от героя-полубога до „человечного человека“. Изд. Урал, Екатеринбург. с. 16.
- Леков, Т.** 2018. Първият египетски цар - мит или реалност? Под знака на музата Клио. Юбилеен сборник по случай 20-годишнината на Департамент „История“, НБУ, с. 69-87.
- Платон.** 1981. Държавата. Изд. „Наука и изкуство“. София, с. 62.
- Сайко, Э.В.** 1996. Древнейший город. Природа и генезис (Ближний Восток. iV–ii тыс. до н.э.). М.: Наука, с. 7-10
- Хоукс, Д.** 1994. „Атлас на древната археология“, Изд. Майкъл О’Мара, с. 9.
- *** **Библия**, Изход, 3:5.
- *** **Библия**, Битие, 28: 12-19.
- *** **Коран**, Сура 89 ал-Фаджр (Зора)
- Alouf, M.** 1914. History of Baalbek by One of its Inhabitants. Twelfth edition. Catholic Printing Press-Beyrut.
- Blouet, V.** 1987. The Story of Malta. Progress Press, 3rd Edition (January 1, 1987) pp. 22 -28.
- Carole, K. F.** Fernand Braudel. French historian and educator, Encyclopedia Britannica (24.03.2024)
- Çelik, B.** 2011. „Karahan Tepe: a new cultural centre in the Urfa Area in Turkey“. Documenta Praehistorica (İngilizce). 38: 241-254. doi:10.4312/dp.38.19. ISSN 1854-2492. (12.12. 2023)
- Dig., L.** 16, 239, § 6 (Pomponious, libro singulari Enchiridii): Urbs ab urbo appellata est; urbare est, aratro definire; et Varus ait, urbum appellari curvaturam aratri, quod in urbe condenda adniberi solet.

- Gates, Ch.** 2011. *Ancient Cities: The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. London & New York: Routledge, p. 13
- Haarmann, H.** 2011. *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*. Beck, München, 285p.
- Herodoti.** 1954. *Historiae*. London, II, 4.
- Hornung, E., Elisabeth, S.** 1976. Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen. *Philipp von Zabern, Mainz*, pp. 44-45
- Scham, S.** 2008. The World's First Temple, Nov./Dec. 2008, Vol. 61 Iss. 6, c. 23
<https://www.spectator.co.uk/article/does-an-unknown-extraordinarily-ancient-civilisation-lie-buried-under-eastern-turkey/> (12.12. 2023)
- art-and-archaeology.com – „Prehistoric Temples of Malta“; sacredsites.com „Neolithic Temples of Malta“ (10. 03.2024)
- <https://whc.unesco.org/en/list/132/> (10.03.24)

